

UOT 324.4

A.Ş.İbrahimli
Bakı Dövlət Universiteti
aynur_ibrahimli87@mail.ru

AZƏRBAYCANIN SAMUR-DƏVƏÇİ FİZİKİ-COĞRAFI RAYONUNDA GƏMİRİCİLƏRİN (RODENTIA) QURŞAQLAR VƏ BƏZİ BİOTOPLAR ÜZRƏ YAYILMASI

Açar sözlər: növ, gəmirici, qurşaq, biotop, yarımsəhra, cəmən-meşə

Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun iki qurşağında aparılmış tədqiqat nəticəsində gəmiricilərin növ tərkibi müəyyən olunmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində yarımsəhra qurşağında 12 növ, cəmən-meşə qurşağında 17 növ müəyyən edilmişdir. Aqrosenoz və tikililərdə ictimai çöl siçanı, ev siçanı üstünlük təşkil edir. Tikililər və onların yaxınlığında kiçik meşə siçanı, xermon meşə siçanı, qafqaz meşə siçanı qeydə alınır. Aqrosenozlarda təbii biotoplardan fərqli olaraq adi və meşə süleysini müşahidə olunur. Cəmən-meşə qurşağının əsas sakinlərinə 4 növ (adi süleysin, meşə süleysini, kiçik meşə siçanı, xermon meşə siçanı) daxildir. Bu növlər cəmən-meşə qurşağının müxtəlif biotoplarında qeydə alınır. Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun yarımsəhra və cəmən-meşə qurşaqlarında aşkar edilmiş gəmiricilərin 11 növü (hind tirəndazı, adi süleysin, meşə süleysini, Kiçik-Asiya dağ ərəbdovşanı, kiçik ərəbdovşanı, boz siçancıq, qırmızıquyruq qum siçanı, ictimai çöl siçanı, ev siçanı, kiçik meşə siçanı, xermon meşə siçanı) hər 2 qurşaqda yayılmışdır.

А.Ш.Ибрагимли

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ГРЫЗУНОВ (RODENTIA) ПО ПОЯСАМ И НЕКОТОРЫМ БИОТОПАМ В САМУР-ДЕВЕЧИНСКОМ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ РАЙОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: вид, грызун, пояс, биотоп, полупустыня, лугово-лесной

В результате исследований, проведенных в двух ландшафтных поясах Самур-Девичинского физико-географического района, был выявлен видовой состав грызунов. Среди них 12 видов обнаружены в полупустынных ландшафтах и 17-в лугово-лесных ландшафтах. Изучено распространение грызунов в некоторых биотопах. В агроценозах и постройках преобладают полевые и домовые мыши. В постройках и вокруг них отмечены малая лесная мышь, хермонская мышь и кавказская лесная мышь. В отличие от природных биотопов в агроценозах встречаются соя-полчок и лесная соя. Видовой состав обитателей лугово-лесного ландшафта включает 4 вида: соя-полчок, лесная соя, малая лесная мышь, хермонская мышь. Эти виды были отмечены в

различных биотопах лугово-лесного ландшафта. В полупустынном и лугово-лесном ландшафтах Самур-Девичинской физико-географической области обитают 11 общих видов (индийский дикобраз, соя-полчок, лесная соя, малоазиатский тушканчик, малый тушканчик, серый хомячок, краснохвостая песчанка, общественная полевка, домовая мышь, малая лесная мышь, хермонская мышь).

A.Sh.Ibrahimli

THE DISTRIBUTION OF THE RODENTS (*RODENTIA*) ON BELTS AND SOME BIOTOPES IN THE SAMUR-DAVACHI PHYSICAL-GEOGRAPHICAL REGION OF AZERBAIJAN

Keywords: *species, rodent, belt, biotope, semi-desert, meadow-forest*

As a result of the research carried out in two belts of the Samur-Davachi physical-geographical region, the species composition was determined in the belts. As a result of the researches, 12 species were determined in the semi-desert belt, 17 species in the meadow-forest belt. Social Vole, House Mouse dominate in the agrocenosis and buildings. Herb Field Mouse, Steppe Field Mouse, Black Sea Field Mouse are noted in the construction and its vicinity. In contrast to the natural biotopes, Edible Dormouse and Forest Dormouse are observed in the agrocenoses. The main inhabitants of the meadow-forest belt are 4 species (Edible Dormouse, Forest Dormouse, Herb Field Mouse, Steppe Field Mouse). These species are noted in the different biotopes of the meadow-forest belt. 11 similar species (Indian Crested Porcupine, Edible Dormouse, Forest Dormouse, Euphrates Jerboa, Small Five-toed Jerboa, Grey Dwarf Hamster, Libyan Jird, Social Vole, House Mouse, Herb Field Mouse, Steppe Field Mouse) are distributed in the semi-desert and meadow-forest belts of the Samur-Davachi physical-geographical region.

Giriş

Son tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan ərazisində Məməlilər sinfinin 115 növünün yayıldığı göstərilir [3, s.4]. Azərbaycanın Qırmızı Kitabına məməlilərin 42 növü daxil edilmişdir [1, s.9]. 2014-cü ildə AMEA Coğrafiya İnstitutu Azərbaycanın fiziki-coğrafi rayonlarını müəyyən etmişdir. Azərbaycan ərazisində iki fiziki coğrafi ölkə yerləşir: 1. Qafqaz fiziki-coğrafi ölkəsi 2. Ön Asiya yaylaları fiziki-coğrafi ölkəsi, Birinciyə 4 fiziki-coğrafi vilayət aiddir. Bu vilayətlərdən biri Böyük Qafqaz fiziki-coğrafi vilayətidir. Böyük Qafqaz fiziki-coğrafi vilayətinə 5 fiziki-coğrafi rayon daxil edilir. Onlardan biri Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayondur. Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonuna iki landşaft daxildir [2, s.263]. Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi

rayonunun əsas hissəsini yarımşəhra və çəmən-meşə qurşaqları təşkil edir. Yarımşəhra və çəmən meşə özünə məxsus biotoplardan təşkil olunmuşdur. Növlər bu biotoplarda qeyri-bərabər paylanmışdır. Bu biotoplarda yayılmış gəmiricilər digər biotopda yayılmış gəmiricilərdən növ tərkibinə, yayılmalarına və bəzi ekoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Bir növ müxtəlif biotoplarda yayıla bilər. Bəzi gəmirici növlərinin biotipları eyni ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun gəmiricilərinə həsr olunmuş məqalələr bir neçə növü əhatə edir. Məqalələrdə növlərin yayılması, ekologiyası haqqında məlumatlar fraqmentar xarakter daşıyır.

Məqalə Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun gəmiricilər dəstəsinin növ tərkibinin müəyyən edilməsi, növlərin biotoplar üzrə yayılması və bəzi ekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Material və metodlar

Məqalənin yazılması üçün ekspedisiyalar zamanı toplanmış materiallardan və kolleksiya materiallarından istifadə edilmişdir. Gəmirici növlərinin əldə edilməsində diritutan tələlərdən istifadə edilmişdir. Diritutan tələlər, adətən, düzənlik ərazilərdə düz xətt üzrə 5 metrədən bir qurulur [8]. Bizim apardığımız tədqiqat ərazisi düzənlikdən ibarət olmadığı və yamac, təpəciklərdən ibarət olduğu üçün 5-10 metrədən bir düzülüşdür. Gəmirici növlərin aktivliyini nəzərə alaraq diritutan tələlər qaranlıq düşməzdən bir-iki saat əvvəl qurulmuşdur. Tələlər həm gecələr və həm də səhər tezdən yoxlanılmış, diri qalmış gəmiricilər eksteryer əlamətlərinə görə müəyyən edildikdən sonra təbii tarazlığın pozulmaması üçün tutulduğu ərazilərə buraxılmışdır. Müxtəlif səbəbdən (aqlıq, soyuq və stressdən) diritutan tələlərdə olmuş gəmiricilər kranoloji əlamətlərin müəyyən edilməsi üçün laboratoriyaya gətirilmişdir. Hər növ üzrə ölmüş, diri qalmış və əraziyə buraxılmış gəmirici növlərinin sayı müəyyən olunmuşdur. Növlərin təyini əsasən morfoloji (eksteryer və kranoloji) metodlar əsasında aparılmışdır. Növlərin təyində I.M.Qromov və M.A.Erbayevanın [10] və F.A.Tembotovanın [11] məməlilər haqqında olan əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Nəticə və müzakirə

Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun gəmirici növlərinin yarımşəhra qurşağı üzrə yayılması

Tədqiqat ərazisi 2 landşaftda yerləşir: 1. Orta dərəcədə parçalanmış dağarası düzənliklərin və ovalıqların çəmən və meşə-çəmən landşaftları, 2. Orta və zəif parçalanmış dağarası düzənliklərin və ovalıqların yarımşəhra landşaftları.

Cənubi Qafqazın şərq hissəsində yarımşəhra qurşağında gəmiricilərin növ tərkibi öyrənilmişdir. Yarımşəhralar Azərbaycan ərazisinin 49,6%-ni təşkil edir.

Azərbaycan respublikasında yarım səhra orta Arazı, Geyan çölünün cənubunu, Kür-Araz ovalığını, kürətrafi düzənliyin böyük hissəsini, ceyrançözü, qismən İori yaylasını, Acınouru, Qobustanın cənubunu, Samur-Dəvəçinin cənub-şərqini, Lənkəranın şimal-şərq düzənliklərini, Xəzər dənizinin qərbində yerləşən adaları əhatə edir [6]. Bu ərazinin vertikal sərhədləri d.s. 28-1000 m hündürlüyündə yerləşir. Eyqelisın tədqiqatına görə gəmiricilər dəstəsinin nümayəndələrindən 16 növ (Hind tirəndazı, meşə süleysini, kiçik ərəbdovşanı və dağ ərəbdovşanı-(indiki adı Kiçik-Asiya ərəbdovşanı), Kiçik-Asiya, İran, Dahli, qırmızıquyruq və Vinqradov qum siçanları, boz siçovul və qara siçovul, boz siçancıq, su və ictimai çöl siçanları, ev və meşə siçanı) bu ərazidə yayılmışdır [12, s.9].

Tədqiqat işində Azərbaycanın yarım səhraları və düzənlik meşə qurşaqları [12] və tərəfimizdən öyrənilən Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonu ərazisinin yarım səhra və çəmən-meşə qurşaqlarında yayılmış gəmiricilərin növ tərkibi müqayisə edilmişdir (Cədvəl 1)

Cədvəl 1

№	Növlərin adları	Eyqelis (1980): Cənubi Qafqazın şərqində yarım səhra növləri	Samur-Dəvəçi təbi fiziki-coğrafi rayonunda yarım səhra növləri	Eyqelis (1980): Cənubi Qafqazın şərqində Düzənlik meşə növləri	Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunda çəmən-meşə növləri
1	Qafqaz sincabı <i>Sciurus anomalis</i> Guldenstaedti, 1792	-	-	+	-©
2	Hind tirəndazı- <i>Hystrix indica</i> Kerr., 1792	+	+	+	++
3	Adi süleysin- <i>Glis glis</i> L.,1766	-	+	+	++
4	Meşə süleysini- <i>Dryomys nitedula</i> Pallas, 1778	+	+	+	++
5	Kiçik-Asiya dağ ərəbdovşanı- <i>Allactaga euphratica</i> Thom., 1881	+	+	+	++
6	Kiçik ərəbdovşanı- <i>Allactaga elater</i> Lict., 1825	+	+	-	*
7	Boz siçancıq- <i>Cricetulus migratorius</i> Pallas, 1773	+	+	+	++
8	Kiçik Asiya qum siçanı- <i>Meriones tristrami</i> Thos., 1892	+	-	-	-
9	Dahli qum siçanı - <i>Meriones dahli</i> Schidlovsky, 1962	+	-	-	-

10	İran qum siçanı – <i>Meriones persicus</i> Blanford, 1875	+	-	-	-
11	Qırmızıquyruq qum siçanı- <i>Meriones libycus</i> Lichtenstein 1823	+	+	-	*
12	Vinoqradov qum siçanı- <i>Meriones vinogradovi</i> Heptner, 1931	+	-	-	-
13	Su siçovulu- <i>Arvicola terrestris</i> L., 1758, (Syn. <i>A. amphibius</i> L., 1758)	+	-	+	++
14	Şelkovnikovun çöl siçanı- <i>Microtus schelkovnikovi</i> Satunin, 1907	-	-	+	-©
15	Qafqaz çöl siçanı- <i>Microtus mayori</i> Thomas, 1906	-	-	+	-©
16	İctimai çöl siçanı- <i>Microtus socialis</i> Pallas, 1773	+	+	+	++
17	Adi çöl siçanı- <i>Microtus arvalis</i> Pallas, 1779	-	-	+	++
18	Adi cırtıdan siçan- <i>Mus minutus</i> Pallas, 1771	-	-	+	++
19	Boz siçovul- <i>Rattus norvegicus</i> Berk, 1769	+	-	+	++
20	Qara siçovul- <i>Rattus rattus</i> L., 1758	+	-	+	-©
21	Ev siçanı- <i>Mus musculus</i> L.,1758	+	+	+	++
22	Tarla siçanı- <i>Apodemus agrarius</i> Pallas, 1771	-	-	+	++
23	Avropa meşə siçanı- <i>Apodemus (Sylvaemus) sylvaticus</i> L., 1758)	+	-	+	-©
24	Sarıboğaz meşə siçanı- <i>Apodemus (Sylvaemus) flavicollis</i> (Melchior), 1834	-	-	+	-©
25	Kiçik meşə siçanı- <i>Apodemus uralensis</i> Pallas, 1771	-	+	-	*
26	Xermon meşə siçanı- <i>Apodemus witherbyi</i> Thomas, 1902	-	+	-	*
27	Qafqaz meşə siçanı- <i>Apodemus ponticus</i> Sviridenko, 1936	-	+	-	++
	Cəmi	16	12	18	17

Qeyd: * - əlavə olunan növlər; ++- Eyqelisın siyahısında olan növlər;
-© - aşkar edilməyən növlər

Muasir sistematika ilə Y.K.Eyqelis [12] istifadə etdiyi köhnə sistematika arasında fərqlər mövcuddur. Müasir sitematikada bəzi növlərin adları dəyişmiş, bəzi növlərin müəlliflərində və təsvir illərində uyğunsuzluq müəyyən olunur.

Müqayisə göstərir ki yarım səhralar üçün Eyqels tərəfindən qeyd edilən 16 növdən [12] Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonun yarım səhra qurşağında yalnız 8 növ (Hind tirəndəzi, meşə süleysin, Kiçik-Asiya ərəbdovşanı, kiçik ərəbdovşanı, boz sıçancıq, qırmızıquyruq qum sıçanı, ictimai çöl sıçanı, ev sıçanı) aşkar edilmişdir. Samur-Dəvəşi rayonunun ərazisində gəmiricilərə 4 növ (adi süleysin, kiçik meşə sıçanı, xermon meşə sıçanı, qafqaz meşə sıçanı) əlavə olunur. Cənubi Qafqazın şərqi [12] yarım səhranın tipik sakinlərinə 6 növ (dağ və kiçik ərəbdovşanı, qırmızıquyruq, kiçik asiya, vinoqradoq qum sıçanları və ictimai çöl sıçanı) daxildir. Tərəfimizdən Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi yarım səhrasında yarım səhranın tipik nümayəndələrindən yalnız 4 (dağ və kiçik ərəbdovşanı, qırmızıquyruq qum sıçanları və ictimai çöl sıçanı) növü qeydə alınmışdır. Bu gəmiriciləri iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa qırmızıquyruq qum sıçanı və ictimai çöl sıçanı daxildir. Yarım səhralarda qırmızıquyruq qum sıçanının və ictimai çöl sıçanının fərdləri ən çox sayda malikdir (100 diritutan tələyə düşmə ehtimalı 15-18 fərd). Tədqiqatlarımız göstərir ki, ictimai çöl sıçanının sayı qida bolluğundan asılı olaraq kəskin surətdə dəyişir. Kənd təsərrüfatı işləri aparılan ərazilərdə yuvaların və fərdlərin sayı çox olur. Gündüzlər aktiv olduqları üçün onları hətta tələ qurmadan da əldə etmək olur. Aqrosenozlarda ictimai çöl sıçanının sayını azaltmaq məqsədilə onlara qarşı mübarizə tədbirləri aparılır [4]. Xaçmaz rayonunun Yalama qəsəbəsi ətrafında və Şabran rayonunun taxtakörpü ərazisində apardığımız tədqiqatlar göstərdi ki, taxıl sahəsində ictimai çöl sıçanının yuvalarına az sayda rast gəlinmişdir. Taxıl sahəsinin yalnız ərazinin taxıl əkilməyən ətrafında hər bir koloniyada 10-16 yuvadan ibarət olan bir neçə koloniya yuvaları qeydə alınmışdır. Bu koloniyalarda bir neçə yuvaların işlək olması qeydə alınmışdır. İkinci qrupa daxil olan dağ və kiçik ərəbdovşanlarının say artımı kəskin surətdə baş vermir.

Bəzi tədqiqatçılar yarım səhra növlərini düzgün müəyyən etməyiblər. Buna görə də Ş.Əliyeva araz vadisini və N.Vereşaqin çöl qurşağını yarım səhralara daxil etmiş, bu qurşaqlara daxil olan növləri yarım səhra növləri kimi qeydə almışlar [12]. Tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar Eyqelisin [12] aldığı nəticələrə uyğundur.

Tədqiqatçılar [12] Azərbaycanın yarım səhra landşaftlarında avropa meşə sıçanı və sarıboğaz meşə sıçanının yayıldığını qeyd edirlər. Qeyd etməliyik ki, yeni metodların tətbiqi [5; 7; 9] nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan ərazisində avropa meşə sıçanı və sarıboğaz meşə sıçanına rast gəlinmir. Onların [5; 7; 9] tədqiqatları göstərdi ki, Azərbaycan ərazisində bu növlərin əvəzinə digər meşə sıçanları növləri (kiçik meşə sıçanı-Apodemus uralensis Pallas, 1771, xermon meşə sıçanı-Apodemus witherbyi Thomas, 1902, Qafqaz meşə sıçanı-Apodemus ponticus Sviridenko, 1936) yayılmışdır. Buna görə Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun yarım səhra ərazisində yayılan

gəmirici sayı 13 növə qədər artmışdır. Bizim tədqiqatlarımıza qədər adətən, meşə qurşaqları üçün tipik növ olan adi süleysin-*Glis glis*L.,1766 yarımşəhra qurşağında qeydə alınmayıb. Tərəfimizdən adi süleysin Samur-Dəvəçi yarımşəhra ərazisində bağ sahələrində qeydə alınmışdır. Fikrimizcə növ yarımşəhra bağlarına müxtəlif yollarla daxil ola bilər. Birincisi, aqrosenozlara növün daxil olması antropogen təsirlərlə - insanlar tərəfindən gətirilə bilər, ikincisi, sayın artması növdaxili rəqabətin güclənməsi nəticəsində növün arealının genişlənməsi nəticəsində baş verə bilər.

Yarımşəhrada yovşanlıq, şoran bitkiləri, müxtəlif yabanı ot bitkiləri, dəvətikanı kolluqları, qamışlıq, taxıl bitkiləri və s. təbii biotoplarla yanaşı aqrosenozlara (taxıl zəmilərinə, bağlara, bostanlara, müxtəlif mənzillərdən ibarət evlərə, binalara və müxtəlif tikililərə) rast gəlinir (Cədvəl 2). Müxtəlif yabanı ot bitkiləri və dəvətikanı biotoplarında ərəbdovşanı növləri qeydə alınır. Hind tirəndazı təbii və aqrosenozlarda 8 biotopunda (yovşanlıq, şoran bitkiləri, müxtəlif ot bitkiləri, dəvətikanı kolluqları, taxıl bitkiləri, taxıl zəmiləri, bağlar,

Cədvəl 2
Yarımşəhra biotoplarında rast gəlinən növlər

№	Növlərin adları	Yarımşəhra qurşağı						Aqrosenoz və tikililər			
		Təbii biotoplar						Biotoplar			
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Hind tirəndazı	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-
2	Adi süleysin	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
3	Meşə süleysini	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
4	Kiçik-Asiya dağ ərəbdovşanı	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
5	Kiçik ərəbdovşanı	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
6	Boz sıçancıq	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-
7	Qırmızıquyruq qum sıçanı	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
8	İctimai çöl sıçanı	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+
9	Ev sıçanı	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+
10	Kiçik meşə sıçanı	-	-	+	-	+	-	+	+	+	-
11	Xermon meşə sıçanı	-	-	+	-	+	+	+	+	-	-
12	Qafqaz meşə sıçanı	-	-	+	-	+	-	+	+	+	-

1. yovşanlıq,
2. şoran bitkiləri,
3. müxtəlif ot bitkiləri,
4. dəvətikanı kolluqları,
5. taxıl bitkiləri
6. torpaq hissəsi qurumuş qamışlıq
7. taxıl zəmiləri,
8. müxtəlif bağlar,
9. bostanlar,
10. müxtəlif mənzillərdən ibarət evlər, binalar və müxtəlif tikililər.

bostanlar), adi süleysin və meşə süleysini yalnız bir süni biotopda (bağlarda), Kiçik-Asiya dağ ərəbdovşanı, kiçik ərəbdovşanı 5 təbii biotopda (yovşanlıq, şoran bitkiləri, müxtəlif ot bitkiləri, dəvətikanı kolluqları, taxıl bitkiləri), qırmızıquyruq qum siçanı 5 biotopda (yovşanlıq, şoran bitkiləri, müxtəlif ot bitkiləri, dəvətikanı kolluqları, taxıl bitkiləri), ictimai çöl siçanı və ev siçanı təbii və aqrosnozların 9 biotopunda (yovşanlıq, şoran bitkiləri, müxtəlif ot bitkiləri, dəvətikanı kolluqları, taxıl bitkiləri, taxıl zəmiləri, müxtəlif bağlar, bostanlar, müxtəlif mənzillərdən ibarət evlər, binalar və müxtəlif tikililər), kiçik meşə siçanı, xermon meşə siçanı, qafqaz meşə siçanı 6 biotopda (müxtəlif ot bitkiləri, taxıl bitkiləri, torpaq hissəsi qurumuş qamışlıq, taxıl zəmiləri, müxtəlif bağlar, bostanlar) rast gəlinir. Kiçik asiya dağ ərəbdovşanı, kiçik ərəbdovşanı və qırmızıquyruq qum siçanının süni biotoplarda rast gəlinməməsi suvarılma və insanla təmasdan uzaqlaşması ilə əlaqədar ola bilər. İctimai çöl siçanı əsasən qış aylarında tikililərə daxil olur. Qamışlıq biotopunda yalnız 1-növ (xermon meşə siçanı) qeydə alınmışdır.

Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun gəmirici növlərinin çəmən-meşə qurşağı üzrə yayılması

Düzənlik meşə qurşağı Cənubi Qafqazın şərqində kiçik sahəni (Azərbaycan ərazisinin 4,8% aşağı meşə sahəsidir) əhatə edir. Düzənlik meşə qurşağı dəniz səviyyəsindən 0-600 metr hündürlükdə yerləşir və üç müstəqil sahəyə bölünür: 1. Böyük əraziyə malik Alazan-Əyriçay vadisi, 2. Azərbaycanın Şimal şərq hissəsində yerləşən Samur-Dəvəçi ərazisi, 3. Lənkəran Təbii-vilayətinin cənubunda Lənkəran düzənliyi.

Bu sahələrdə gəmiricilər 18 növlə (Qafqaz sincabı, Hind tirəndazı, süleysin-indiki adı adi süleysini, meşə süleysini, Kiçik-Asiya ərəbdovşanı-*Allactaga euphratica* Thom., 1881, boz siçancıq, su çöl siçovulu, Şelkovnikova çöl siçanı, Qafqaz çöl siçanı, adi çöl siçanı, ictimai çöl siçanı, cırtndan siçan, boz siçovul, qara siçovul, ev siçanı, tarla siçanı, Avropa meşə siçanı, sarıboğaz meşə siçanı) təmsil olunur [12, s.13].

Cədvəl 1-də Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun düzənlik meşəsində və ya çəmən-meşəlikdə aparılan tədqiqatın nəticələri Cənubi Qafqazın şərq hissəsi üçün Y.K.Eyqelis [12, s.13] tərəfindən alınan nəticələrlə müqayisə edilir. Müqayisə göstərir ki, düzənlik meşə landsaftı üçün Eyqelis qeyd etdiyi 18 növdən Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonun çəmən-meşə qurşağında yalnız 13 növ (Hind tirəndazı, adi süleysin, meşə süleysini, Kiçik-Asiya dağ ərəbdovşanı, boz siçancıq, su siçovulu, qafqaz meşə siçanı, ictimai çöl siçanı, adi çöl siçanı, adi cırtndan siçan, boz siçovul, ev siçanı, tarla siçanı) müəyyən olunmuşdur. Eyqelis qeyd etdiyi növlərdən 6-ı (Qafqaz sincabı, Şelkovnikova çöl siçanı, qafqaz çöl siçanı, qara siçovul, Avropa meşə siçanı, sarıboğaz meşə siçanı) Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunda aşkar edilməmişdir. Lakin

Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunda kiçik ərəbdovşanı, kiçik meşə siçanı, xermon meşə siçanı, qırmızıquyruq qum siçanı aşkar edilmişdir.

Azərbaycanın düzənlik meşə sahələrində rast gəlinən gəmirici növlərinin təqribən 2/3 hissəsi Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun məhdud sahəyə malik olan çəmən-meşə qurşağında qeydə alınır. Burada müxtəlif növlərin qeydə alınması biotopların müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Düzənlik meşə qurşağının biotoplarının bir hissəsi insan tərəfindən toxunulmaz olaraq qalmış, digər hissəsi meşə sahəsini əhatə edir, az bir hissəsi də kolluqlar və müxtəlif ot bitkiləri ilə örtülmüş sahələrdir. Qalan torpaq sahələri kənd təsərrüfatı əkinləri üçün istifadə edilir.

Yarımsəhranın qədim və tipik növü olan kiçik-asiya və kiçik ərəbdovşanları Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunda çəmən-meşə qurşağına çox da uzaq olmayan dövrdə nüfuz etmişlər. Onların buraya nüfuz etməsi insanlar tərəfindən meşə massivlərinin bir hissəsinin qırılması nəticəsində yaranan açıq sahələrin və “ekoloji oyuqlar”ın əmələ gəlməsi ilə əlaqədardır. Əvvəllər yarımsəhrada otlar və kolluqlar (yüksəkboylu) arasında qeyri-əlvərişli şəraitdə yaşayan kiçik-asiya və kiçik ərəbdovşanları meşənin belə hissələrində əmələ gəlmiş qısaboylu otluq sahələrini mənimsəməyi bacarmışlar. Boz siçancığın, ictimai və adi çöl siçanlarının yaşayış əraziləri genişlənmiş və sayları artmışdır. Bununla yanaşı, antropogen amillərin mənfi təsirləri nəticəsində çəmən-meşə qurşağında bəzi meşə siçanları və su bataqlıq növü (su çöl siçanı) yayılmağa başlamışdır.

Çəmən-meşə qurşağı üçün meşə siçanları (kiçik meşə siçanı, xermon meşə siçanı) ən xarakterik sakindir. Meşə siçanları müxtəlif tipli meşələrin hər yerində yayılmışdır. Onların sayı kifayət qədər sabit və yüksəkdir (bir neçə il ərzində toplanmış məlumatlar göstərir ki, onların tələyə düşmə ehtimalı yüksəkdir). Meşə siçanlarının ən çox yüksək və sabit sayı kolluq bitkiləri biotopunda, ot bitkiləri ilə zəngin hissələrdədir. Meşə siçanları rütubətliliyindən asılı olmayaraq meşə tiplərinin, kolluqların, bağların və müxtəlif otlarla örtülmüş açıq sahələrin hamısında rast gəlinir. Başqa gəmirici növlərinin yayılma yerləri üçün bəzi məhdudlaşmalar mövcuddur. Adi süleysinə adətən hündür ağaclı meşələrdən başqa digər yerlərdə rast gəlinmir. Boz siçovulun və su çöl siçovulunun yaşayış yerləri ciddi şəkildə rütubətli ərazilərlə məhdudlaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun iki qurşağında (yarımsəhra və çəmən-meşə) 11 növ (Hind tirəndəzi, adi süleysin, meşə süleysini, Kiçik-Asiya dağ ərəbdovşanı, kiçik ərəbdovşanı, boz siçancıq, qırmızıquyruq qum siçanı, ictimai çöl siçanı, ev siçanı, kiçik meşə siçanı, Xermon meşə siçanı) ümumidir, hər ikisində qeydə alınır.

Nəticə

1. Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun iki qurşağında aparılmış tədqiqat nəticəsində gəmiricilərin növ tərkibi müəyyən olunmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində yarımşəhra qurşağında 12 növ, çəmən-meşə qurşağında 17 növün yayıldığı müəyyən edilmişdir.

2. Aqrosenoz və tikililərdə ictimai çöl siçanı və ev siçanı üstünlük təşkil edir. Tikililərin yaxınlığında kiçik meşə siçanı, Xermon meşə siçanı, Qafqaz meşə siçanı qeydə alınır. Aqrosenozlarda təbii biotoplardan fərqli olaraq adi və meşə süleysininə təsadüf edilmişdir.

3. Çəmən-meşə qurşağının əsas sakinlərinə 4 növ (adi süleysin, meşə süleysini, kiçik meşə siçanı, Xermon meşə siçanı) daxildir. Bu növlər çəmən-meşə qurşağının müxtəlif biotoplarında qeydə alınır.

4. Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunun yarımşəhra və çəmən-meşə qurşaqlarında 11 növ (Hind tirəndəzi, adi süleysin, meşə süleysini, Kiçik-Asiya dağ ərəbdovşanı, kiçik ərəbdovşanı, boz siçancıq, qırmızıquyruq qum siçanı, ictimai çöl siçanı, ev siçanı, kiçik meşə siçanı, Xermon meşə siçanı) ümumidir, hər ikisində qeydə alınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı, II nəşr, Bakı: 2013, 517 səh. Məməlilər. səh. 409-497. (The “Red Book” of the Azerbaijan Republic, the second edition, Bakı: 2013, 517 pages. Mammals. pp. 409-497 (in Azerbaijani))
2. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. I cild. Fiziki coğrafiya. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2014, 530 səh. (The geography of the Azerbaijan Republic. The first volume. The physical geography. Bakı: The European Publishing House, 2014, 530 pages. (in Azerbaijani))
3. Azərbaycan faunasının taksonomik spektri (onurğalılar). Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 143 səh. (The taxonomic spectrum of the Azerbaijan fauna (vertebrates). Bakı: “Science and education”, 2020, 143 p.(in Azerbaijani))
4. Eyvazov Ə.Q., Quliyev Q.N., Məmmədrzayeva E.T., Həsənova L.V. Adi çöl siçanı (*Microtus arvalis* Pallas, 1779) və ictimai çöl siçanı (*M.socialis* Pallas, 1773), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2021, səh.4. Eyvazov A.G., Guliyev Q.N., Məmmədrzayeva E.T., Hasanova L.V. Ordinary field mouse (*Microtus arvalis* Pallas, 1779) and public field mouse (*M.socialis* Pallas, 1773), Azerbaijan National Academy of Sciences, Bakı, 2021, p.4.
5. Воронцов Н.Н., Боескоров Г.Г., Межжерин С.В., Ляпунова Е.А., Кандауров А.С. Систематика лесных мышей подрода *Sylvaemus* Кавказа (Mammalia, Rodentia, Apodemus). Зоологический журнал, 1992, т.71, вып. 3, стр.119-131 (Vorontsov N.N., Boeskorov G.G., Mejjerin S.V., Lyapunova Ye.A., Kandaurov A.S. Systematics of the Caucasian wood mice of the subgenus *Sylvaemus* (Mammalia, Rodentia, Apodemus) Zoologicheskii jurnal, 1992, t.72, vipusk 3, s. 119-131))

6. Керимов Н.К. Физико-географического (ландшафтное) районирование Азербайджанской ССР.–Тез. Докл.науч.сессии посв. 36-й годовшине установл. Советской власти в Азербайджане. Баку, 1956, с.11-13) (Kerimov N.K.Physical-geographical (landscape) zoning of the Azerbaijan SSR.–Tez. Report of scientific session dedicated to36th anniversary of the establishment of Soviet power in Azerbaijan. Baku, 1956, p.11-13).
7. Кулиев Г.Н., Касумова Н.И., Мамедрзаева Э.Т. Современная видовое разнообразия лесных (Rodentia, Muridae, Sylvaemus) Азербайджана // Вісник Запорізького національного університету Біологічні науки. Запоріжжя. 2012, №1, с.50-59 (Kuliev G.N., Kasumova N.İ., Mamedrzaeva E.T. The Current Specific diversity wood mice (Rodentia, Muridae, Sylvaemus)) Вісник Запорізького національного університету Бологічні науки. Запоріжжя. 2012, №1, с.50-59.
8. Новиков Г.А. Полевые исследования по экологии наземных позвоночных.Москва: Изд-во «Советская наука», 1953, 500 стр.(Novikov G.A. The field research of the terrestrial vertebrates on ecology. Moscow: "The Soviet science" Publishing House, 1953, 500 pages. (in Russian))
9. Орлов В.Н., Козловский А.И., Наджафова Р.С., Булатова Н.Ш. Хромосомные диагнозы и место генетических таксонов в эволюционной классификации лесных мышей подрода Sylvaemus Европы (Apodemus, Muridae, Rodentia)Зоологический журнал, 1996, т. 75, вып. 1, стр. 88-102 (Karyologigal diagnoses, distribution and evolutionary classification of wood mice of the subgenes Sylvaemus (Apodemus, Mudidae, Rodentia) in Europe Зоологический журнал, 1996, т. 75, вып. 1, стр. 88-102)
10. Громов И.М., Ербаева М.А. Млекопитающие. / Санкт-Петербург, Наука, - 1995,-520 стр. (Gromov I.M., Erbaeva M.A. Mammals. Saint Petersburg: Science, 1995, 520 p. (in Russian))
11. Темботова Ф.А. Млекопитающие Кавказа и омывающих его морей (опридилитель). Москва 2015, 352 с. (Tembotova F.A. The mammals of the Caucasus and the seas washing it (modifier). Moscow 2015, 352 p. (in Russian))
12. Эйгелис Ю.К. Грызуны восточного закавказья и проблема оздоровления местных очагов чумы г.Саратов: Издательство Саратовского Университета 1980, 251 стр. (Eigelis U.K. The rodents of the Eastern Transcaucasia and the problem of the rehabilitation of the local plague focuses. Saratov: 1980, ed. SaratovUniversity, 261 pp.(in Russian))

Redaksiyaya daxil olub 01.04.2022